

Inhoud

Deel I

Proloog 13

JANUARI – 1900-1914

Amsterdam 23
Parijs 26
Londen 38
Berlijn 51
Wenen 66

FEBRUARI – 1914-1918

Wenen 87
Ieper 99
Cassel 110
Verdun 117
Versailles 123

MAART – 1917-1924

Stockholm 148
Helsinki 159
Petrograd 170
Riga 191

APRIL – 1918-1938

Berlijn 211
Bielefeld 247
München 257
Wenen 272

MEI – 1922-1939

Predappio 288
Lamanère 298
Barcelona 315

Guernica 324
München 332

JUNI – 1939-1941

Fermont 347
Duinkerken 354
Chartwell 363
Brasted 372
Londen 375

JULI – 1940-1942

Berlijn 387
Himmlerstadt 399
Auschwitz 408
Warschau 419
Leningrad 425
Moskou 430

Deel II

AUGUSTUS – 1942-1944

Stalingrad 465
Odessa 474
Istanbul 483
Kefallonía 490
Cassino 498
Rome 505
Vichy 509
Saint Blimont 516

SEPTEMBER – 1944-1956

Bénouville 531
Oosterbeek 540
Dresden 547
Berlijn 557
Neurenberg 565
Praag 570
Budapest 591

OKTOBER – 1956-1980

Brussel	605
Amsterdam	619
Berlijn	626
Parijs	634
Lourdes	643
Lissabon	651
Dublin	662

NOVEMBER – 1980-1989

Berlijn	683
Niesky	697
Gdańsk	709
Moskou	717
Tsjernobyl	727

DECEMBER – 1989-1999

Boekarest	737
Novi Sad	746
Srebrenica	762
Sarajevo	774

Epiloog 779

Verantwoording 799

Literatuur 802

Register 822

Proloog

In het dorp had niemand ooit de zee gezien – behalve de Hollanders, de burgemeester en József Puszka, die in de oorlog was geweest. De huizen lagen rondom een smalle beek, een handvol vergeelde, verbrokkelde boerderijen, groene tuinen, kleurige appelbomen, twee kerkjes, oude wilgen en eiken, houten hekken, kippen, honden, kinderen, Hongaren, Zwaben, zigeuners.

De ooievaars waren al vertrokken. Hun nesten stonden stil en leeg op de schoorstenen. De zomer gloeide na, de burgemeester maaide zwetend het gemeentegras. Er was geen mechanisch geluid te horen; alleen stemmen, een hond, een haan, overstekende ganzen, een houten paardenkar die krakend over de weg reed, de zeis van de burgemeester. Later op de middag werden de ovens aangestoken; een dunne sluier blauwe rook trok over de daken. Zo nu en dan krijsste een varken.

Het waren de laatste maanden van het millennium, en ik reisde kriskras door Europa, een jaar lang. Ik deed dat in opdracht van mijn krant, *NRC Handelsblad*, waarvoor ik iedere dag een stukje moest leveren, rechtsonder op de voorpagina. Het was een soort eindinspectie: hoe lag het continent erbij, aan het slot van de twintigste eeuw? Tegelijk was het een historische reis: ik volgde, voor zover mogelijk, de loop van de geschiedenis, op zoek naar sporen die waren achtergebleven. En ik had de stille getuigen inderdaad teruggevonden, vele tientallen: een overgroeide kuil bij de Somme, een gemitraïlleerde deurpost in de Berlijnse Oranienburger Strasse, een besneeuwd bos bij Vilnius, een krantenarchief in München, een heuvel achter Barcelona, een wit-rood sandaaltje in Auschwitz. Het had bovendien iets met mijzelf te maken, deze reis. Ik wilde eruit, grenzen overschrijden, ervaren wat het inhield, dat mistige begrip ‘Europa’.

Europa is, zo had ik in de loop van dat jaar gemerkt, een continent waar je gemakkelijk heen en weer kunt reizen in de tijd. Alle stadia van de twintigste eeuw worden wel ergens beleefd en herbeleefd. Op de ponten van Istanbul is het altijd 1948. In Lissabon is het 1956. Op het Parijse Gare de Lyon is het 2020. In Budapest hebben jonge mannen de gezichten van onze vaders.

In dit Zuid-Hongaarse dorp Vásárosbéc bleef het almaar 1925. Er leefden zo'n tweehonderd mensen. Zeker een kwart van de bevolking bestond uit zigeuners. De gezinnen kregen een kleine uitkering – zo'n zeszig euro per maand – en de vrouwen zeulden langs de deuren met manden en vage koopwaar. Hun huizen verkeerden in een staat van ontbinding, de deuren waren lappen en soms waren zelfs de kozijnen verdwenen, weggestookt tijdens een koude winter.

Nog armer waren de Roemeense zigeuners, die soms met houten woonwagens in het dorp verschenen. En armer dan arm waren de rondtrekkende Albanese zigeuners. Zij waren ook nog eens de paria's van alle andere armen, de grootste schlemielen van Europa.

Ik logeerde bij een paar vrienden. Ze hadden, na diens dood, het huis van de oude József Puszka betrokken, de voormalige dorpskapper. Op de zolder hadden ze een minuscuul notitieboekje gevonden, vol potloodkrabbel uit het voorjaar van 1945 en plaatsnamen als Aalborg, Lübeck, Stuttgart en Berlijn. Iemand ontcijferde een paar regels:

In het krijgsgevangenkamp Hagenau. O, mijn God, ik heb niemand op deze wereld. Misschien is er, als ik terugkom, zelfs geen meisje meer voor me in het dorp. Ik ben als een kleine vogel die in de verte roept. Niemand kijkt naar de lieve moeder en dat kleine vogeltje. O, mijn God, help me alsjeblieft naar huis, naar mijn vader en mijn moeder. Zo ver van mijn land, zo ver lopen van iedere weg.

Halverwege het dorp stuitte ik, naast een modderpad, op een verweerd betonnen blok, een goedkoop ding met bovenaan een soort ridderfiguur en twee jaartallen, 1914 en 1918. Daaronder zesendertig namen, zesendertig jongens, het hele café vol.

1999 was het jaar geweest van de euro, van de algemene uitzaaiing van de mobiele telefoon, van het internet voor Jan en alleman, van de gebombardeerde bruggen van Novi Sad, van de feestende effectenbeurzen in Amsterdam en Londen, van de warmste september sinds mensenheugenis, van de angst voor de millenniumbug die alle computers op 31 december gek zou maken.

In Vásárosbéc was 1999 het jaar dat de vuilnisman voor het laatst zijn ronde deed met paard en wagen. Ik maakte toevallig de historische dag mee: hij had een vrachtwagen gekocht. In datzelfde najaar waren vier werkloze zigeuners begonnen met het verharden van weer een stukje zandweg, er kwam misschien wel asfalt. En de klokkenluider werd ont-

slagen: hij had de uitkering van de moeder van de burgemeester achterovergedrukt. Dat was ook in 1999.

In het café kwam ik ze allemaal tegen: de burgemeester, wilde Maria, de tandeloze (ook wel aangeduid als 'de spion'), het dronken lor, de zigeuners, de vrouw van de postbode die bij haar koe woonde. Ik moest kennismaken met de veteraan, een grote, vriendelijke man in een camoufla-gepak die zijn nachtmerries verdroef met drank en foute paddestoelen. Hij sprak Frans, dat beweerde iedereen, maar het enige woord dat ik hem hoorde zeggen, was 'Marseille'.

Later op de avond zongen de nieuwe klokkenluider en de vuilnisman bejaarde liederen en iedereen trommelde mee op de tafels:

*Wij werkten in het bos, hoog
In het eerste ochtendlicht
Toen de dag nog vol nevel was en dauw
Werkten we al tussen de stammen,
Hoog aan de belling, zwaar met paarden de belling op...*

en:

*Wij werkten aan de lijn van Budapest naar Pécs
De grote nieuwe spoorlijn
Aan de grote tunnel bij Pécs...*

Het rondreizen door Europa, al die maanden, had een uitwerking als het afpellen van oude verflagen. Meer dan ooit besefte ik hoe, generatie na generatie, tussen Oost- en West-Europeanen een korst van afstand en vervreemding was gegroeid.

Hebben wij, Europeanen, een gemeenschappelijke geschiedenis? Natuurlijk, en iedereen kan het rijtje opnoemen: Romeinse Rijk, Renaissance, Reformatie, Verlichting, 1914, 1945, 1989. Maar hoe uiteenlopend zijn de individuele historische ervaringen van de Europeanen: die oudere Poolse chauffeur die ik sprak, die in zijn leven viermaal een nieuwe taal had moeten leren; het Duitse echtpaar, gebombardeerd en daarna eindelijk voortgejaagd door Oost-Europa; de Baskische familie, die tijdens een kerstavond moordende ruzie kreeg over de Spaanse Burgeroorlog, en daarna weer levenslang zweeg; de vredige voldaanheid van de Nederlanders, de Denen en de Zweden, die meestal in de luwte bleven. Zet Russen, Duitsers, Britten, Tsjechen en Spanjaarden maar eens aan één tafel en laat ze hun familiegeschiedenissen vertellen. Het zijn werelden op zich. En toch allemaal Europa.

De geschiedenis van de twintigste eeuw was dan ook geen toneelstuk dat zich voor hun ogen voltrok, het was een groter of kleiner deel van hun – en ons – eigen leven. ‘Wij zijn een onderdeel van deze eeuw. De eeuw is een deel van ons,’ schreef Eric Hobsbawm aan het begin van zijn grote geschiedschrijving over de twintigste eeuw. Voor hemzelf was bijvoorbeeld de 30ste januari 1933 niet alleen – en hij benadrukte dat we dat nooit moesten vergeten – de datum waarop Hitler rijkskanselier werd, maar ook een wintermiddag in Berlijn waarop een vijftienjarige jongen met zijn zusje van school naar huis liep en, ergens onderweg, een krantenkop zag. ‘Ik zie het nog voor me, als in een droom.’

Voor mijn hoogbejaarde tante Maart in Schiedam, toen zeven jaar oud, was bijvoorbeeld 3 augustus 1914, de dag waarop de Eerste Wereldoorlog uitbrak, een warme maandagmiddag waarover plotseling een zware beklemming viel. Arbeiders stonden in groepen bij de huisdeuren te praten, vrouwen veegden de ogen af met de punt van hun schort, en een man riep tegen een vriend: ‘Oorlog joh!’

Voor Winrich Behr, een van de vertellers in dit boek, was de val van Stalingrad het telegram dat hij als Duits verbindingsofficier binnenkreeg: ‘3 I. I. 07.45 Uhr Russe vor der Tür. Wir bereiten Zerstörung vor. АOK 6, Ia. 3 I. I. 07.45 Uhr Wir zerstören. АOK 6.’

Voor Ira Klejner uit Sint-Petersburg betekende de 6de maart 1953, toen de dood van Stalin bekend werd gemaakt, een keuken in een communale woning, een twaalfjarig meisje, de angst dat ze niet zou kunnen huilen en de opluchting dat er toch een traan van haar wang viel, precies in de dooier van het spiegelei dat ze zat te eten.

Voor mijzelf, als negenjarige jongen, rook november 1956 naar paprikaschotels, vreemde geuren die Hongaarse vluchtelingen meebrachten in ons statige Leeuwarder grachtenhuis, stille, verlegen mensen die Nederlands leerden via de *Donald Duck*.

Nu is ook de twintigste eeuw historie geworden, onze persoonlijke historie en die van de films, de boeken en de musea. Terwijl ik dit schrijf, worden de decors van het wereldtoneel in een hoog tempo omgebouwd. Machtscentra verschuiven, bondgenootschappen breken, nieuwe coalities ontstaan, andere prioriteiten staan centraal.

Vásárosbéc bereidt zich voor op de intrede in de Europese Unie. In drie jaar tijd zijn er nog eens zes Nederlanders komen wonen die samen zeker een dozijn huizen hebben gekocht. De meesten zijn gefascineerd door de lage prijzen in Oost-Europa, enkelen worden vermoedelijk gedreven door een probleem, het soort mensen-plus-verleden dat je overal aan de rand van het continent tegenkomt: belastingschulden, een de-

sastreuze echtscheiding, een failliete zaak, iets met justitie.

In een van de Hollandse tuinen staat een grote Duitse adelaar van gips, en op de zijmuur heeft de eigenaar zichzelf laten schilderen, op een paard, zwaaiend met een cowboyhoed, klaar om het wilde Oosten te onderwerpen. Een ander heeft zijn woning voor twee ton laten vertimmeren tot een klein landgoed waar hij jaarlijks drie weken vakantie houdt. De rest van de tijd staat het huis leeg. Hij heeft één kleine vergissing gemaakt: zijn meest nabije buurman is de roverhoofdman van het dorp, die met acht kinderen in een halve varkensstal woont. Voorzichtig begint die nu te morrelen aan de dichte luiken van het Hollandse eldorado. De kinderen springen al rond in het zwembad.

In het café hadden ze mijn vriend gevraagd wat het nu eigenlijk inhield, dat nieuwe Europa. Nadat de schreeuwende zigeuner met zijn accordeon het zwijgen was opgelegd, had hij uitgelegd dat dit deel van Europa door de loop van de geschiedenis steeds armer was geworden, dat iedereen nu opkeek tegen dat rijke en machtige West-Europa, en dat het vanzelfsprekend was dat ze daar nu ook bij wilden horen.

Maar eerst, zei mijn wijze vriend, moeten jullie door een diep dal van nog meer armoede, om in de volgende tien jaar wellicht op te kunnen klimmen tot de welvaart van het Westen. ‘En bovendien gaan jullie dingen van grote waarde verliezen: vriendschap, het vermogen om van weinig geld te kunnen leven, om dingen die kapotgaan te kunnen repareren, de mogelijkheid om zelf varkens te houden en thuis te slachten, de vrijheid om zoveel takken te verbranden als je wilt, en nog zo wat.’

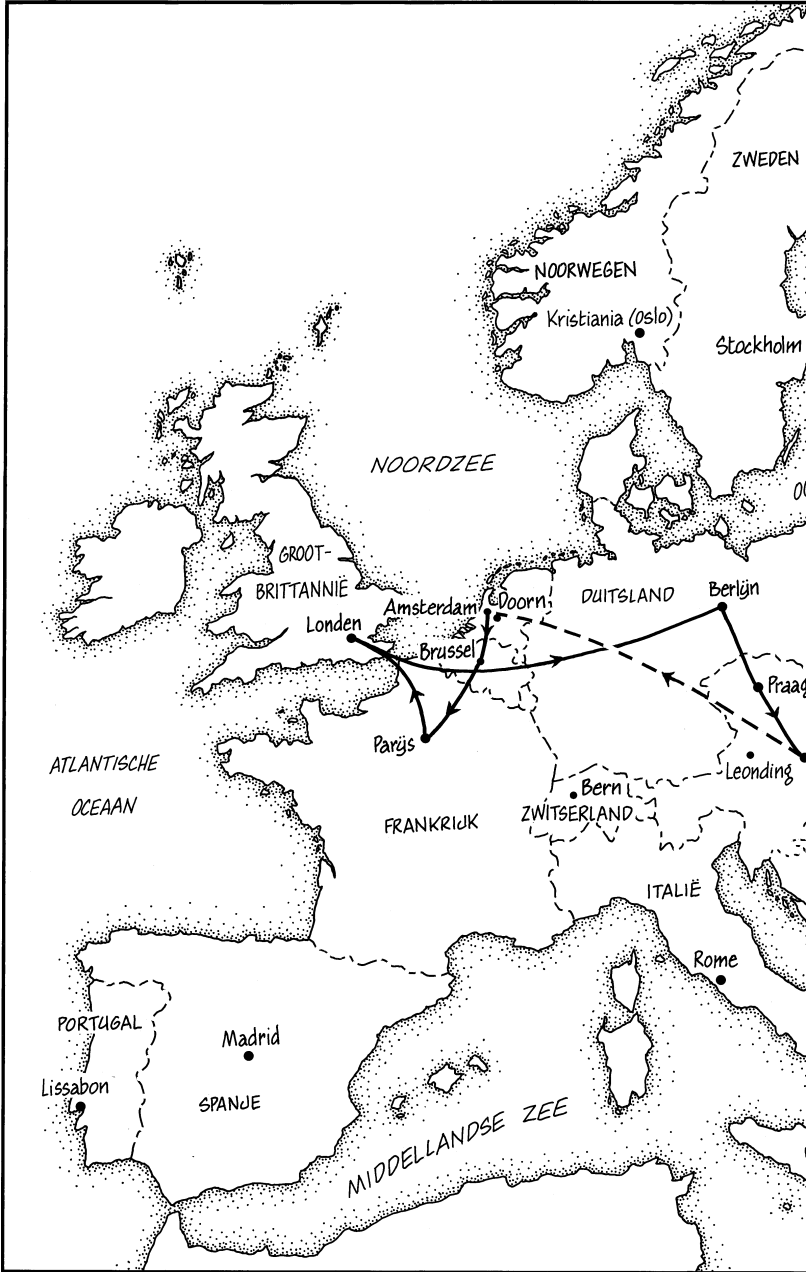
‘Wat,’ hadden ze gezegd. ‘Niet meer slachten? Geen takken verbranden?’ Ze keken hem ongelovig aan. Ze wisten toen nog niet dat ze in het café binnenkort ook niet meer zouden mogen roken. ‘De klokkenluider is tijdens mijn verhaal weggelopen,’ had mijn vriend ons geschreven. ‘Buiten luidt hij de klok, want de zon is ondergegaan. Die dingen gaan toch ook door.’

De wereldorde van de twintigste eeuw – voor zover je van ‘orde’ kunt spreken – lijkt voorgoed voorbij. Alleen: Berlijn valt nooit te begrijpen zonder Versailles, Londen niet zonder München, Vichy niet zonder Verdun, Moskou niet zonder Stalingrad, Bonn niet zonder Dresden, Vásárosbéc niet zonder Jalta, Amsterdam niet zonder Auschwitz.

Maria, de klokkenluider, Winrich Behr, Ira Klejner, de burgemeester, de tandeloze, mijn oude tante Maart, mijn wijze vriend, we zullen allemaal, of we willen of niet, de verbijsterende twintigste eeuw met ons meedragen. De verhalen zullen blijven rondfluisieren, generaties lang, de talloze ervaringen en dromen, de ogenblikken van moed en verraad, de herinneringen vol angst en pijn, de beelden van geluk.

I

Januari

EUROPA ROND 1900

I

Toen ik op maandagochtend 4 januari 1999 uit Amsterdam vertrok woei er een gierende storm. De wind trok ribbels op de waterige keien, zette koppen op de golven van het IJ, floot onder de kap van het Centraal Station. Een ogenblik dacht ik dat Gods hand al dat ijzer even oplichtte en weer liet zakken.

Ik sleepte een grote zwarte koffer achter me aan met een notebook, een mobiele telefoon waarmee ik mijn dagelijkse stukjes kon doorsturen, wat hemden en toiletpullen, een cd-rom met de *Encyclopaedia Britannica* en zeker vijftien kilo boeken tegen de zenuwen. Ik wilde beginnen met de nieuw-barokke steden van 1900, met de lichtheid van de Parijse Wereldtentoonstelling, met koningin Victoria die regeerde over een impèrium van zekerheden, met het opstuwende Berlijn.

De lucht was vol lawaai: het slaan van de golven, het gekrijs van de meeuwen op de vlagen, het geraas in de kale boomtakken, de trams, het verkeer. Er was weinig licht. De wolken joegen als donkergrijze schimmen van west naar oost. Even namen ze een paar tonen mee, het verwaaide kwartier van een carillon. De kranten meldden dat het morsesignaal was afgeschaft en dat bij het vliegveld Oostende laagvliegende Iljoesjins regelmatig de pannen van het dak zogen. Op de financiële markten maakte de euro een glansrijk debuut. 'Euro begint met een uitdaging aan de hegemonie van de dollar,' kopte *Le Monde*, en de munt was die morgen zelfs even 1,19 dollar waard. Maar in Nederland werd het leven die dag geregeerd door de wind, de laatste ongetemde kracht die overal sporen trok, noord-oost, zuid-west, een telkens terugkerend gebeuk dat de vormen van meren en polders bepaalde, de loop van de vaarten, de dijken, de wegen, en zelfs van de spoorlijn waarover ik door het natte polderland naar het zuiden reed.

Naast me zat een jongen met een blauwe das en een aardig gezicht die onmiddellijk zijn notebook openklapte, reeksen tabellen tevoorschijn toverde en met zijn collega's begon te bellen. Hij heette Peter Smithuis. 'De Duitsers willen een honderd-procent-oplossing, de andere Europeanen maar vijfenzeventig,' zei hij in het niets. 'We kunnen het nu in de richting zoeken van een vijfenzeventig-plus-optie, waarbij we de Duitsers neutraliseren door ze toch weer op honderd procent te zetten... O. Mmm.

Dus de productie staat al vanaf juli stil?... Je weet het, als ze te snel beslissen, loopt alles vast, wees voorzichtig.'

De regen kletterde tegen de ramen van de wagon, bij de Moerdijkbrug dansten de schepen op de golven, bij Zevenbergen stond een heel vroege boom in bloei, duizend rode puntjes in het water. Na Roosendaal werden de masten van de bovenleiding roestig: de enige grensaanduiding die nog restte tussen het ordelijke Nederland en de rest van Europa.

Voor mijn vertrek had ik een lang gesprek gehad met de oudste Nederlander die ik kende. Hij was, van al degenen die ik dat jaar zou ontmoeten, de enige die de volle eeuw had doorleefd, op Aleksandra Vasiljeva (1897) uit Sint-Petersburg na, die de tsaar nog had gezien en die als debutante in het Mariinski-theater had geschitterd.

Hij heette Marinus van der Goes van Naters, maar de mensen noemden hem 'de rode jonkheer'. Hij was uit 1900, en ooit had hij een prominente rol gespeeld in de sociaal-democratische partij.

Hij had me verteld over de stad waar hij opgroeide, Nijmegen, waar welgeteld twee auto's rondreden, een De Dion-Bouton en een Spijker, beide tot in de details handgemaakt. 'Mijn broer en ik renden naar het raam als er eentje langskwam.' Die eerste autobezitters had hij nooit gemogen. 'Het waren dezelfde mensen die je nu op straat in draagbare telefoons ziet praten.'

De sociale kwestie. 'Wij waren op een gegeven moment helemaal begeesterd door de nieuwe verhoudingen die zouden komen. Een arbeider, daar wilden we mee praten, maar we kenden er niet één. Via via ontmoetten we uiteindelijk een arbeidervrouw, die ons iets voorlas uit een krant. Ik vraag me nog altijd af waarom we niet gewoon een arbeider op straat aanspraken, als we er toch zo graag eentje wilden leren kennen.'

De techniek. 'Mijn vriendje en ik waren altijd bezig met het verschijnsel elektriciteit. We hadden een jongensboek waarin een toestel voorkwam waarmee je met iedereen draadloos kon praten, hoe ver weg ook. Ongelooflijk leek ons dat. We legden lampjes aan, bouwden telefoons waarmee we elkaar tot twee kamers ver konden horen, we lieten de vonken knallen, we deden uitvindingen, echte uitvindingen!'

Mijn gastheer trok uit de kast een boek waarvan de bladzijden bijna loslieten. Edward Bellamy, *In het jaar 2000*, Amsterdam, 1890. 'Hier praatte we over, over dit soort dingen.' Het verhaal was simpel: een negentiende-eeuwse man valt, na een hypnose, in een diepe slaap en ontwaakt pas in het jaar 2000. Hij blijkt terecht te zijn gekomen in een stad vol standbeelden, fonteinen, overdekte trottoirs, heren met hoge hoeden, dames in avondkostuum. Dankzij het alom aanwezige elektrische licht be-

staat er geen duisternis meer. De nacht is opgeheven. Ieder huis heeft een muziekkamer die via een permanente telefoonlijn is verbonden met een van de stedelijke concertzalen.

'Kijk, lees maar eens wat zo'n twintigste-eeuwer hier zegt: "Thuis hebben wij comfort, maar de pracht van het leven zoeken wij in de maatschappij." Ja, dat was een wereld voor ons, dat jaar 2000. Geld zou geen enkele rol meer spelen. Iedere burger zou worden beschermd tegen "honger, koude en naaktheid", goederen en diensten werden via een ingenieus kredietsysteem uitgewisseld, eten werd verzorgd in grote centrale restaurants en zo nodig via de buizenpost thuisbezorgd, de jongens zouden "fors" zijn, de meisjes "frisch en krachtig", beide seksen zouden vrij en ongedwongen tegenover elkaar staan, particuliere winkels zouden zijn verdwenen, reclameborden zouden niet meer bestaan, uitgeverijen waren collectief bezit, krantenredacteuren werden door de lezers gekozen, criminaliteit en zelfzucht waren uitgebannen en, lees maar, zelfs de meest "dierlijke individuën" hadden "de goede manieren van den beschaafden stand" overgenomen. Hier, dit citaat: "Knielende, met het aangezicht ter aarde gebogen, bekende ik met tranen hoe onwaardig ik was de lucht van deze gouden eeuw te ademen. De lange en verdrietige winter van de menscheid is geëindigd. De hemelen zijn voor haar geopend." Wat een boek!

Het winterlicht viel op het vergeelde behang van de werkkamer, op de verkleurde boeken in de kast, de lamp met lappen en kwasten, de stevige handen van mijn gastheer, de wat vlekkerige huid, de heldere ogen.

'Wat ik vind van deze eeuw, nu alles bijna voorbij is? Ach, zo'n eeuw, dat is toch enkel een wiskundige constructie, een menselijk bedenksel? Toen dacht ik in maanden, een jaar hooguit. Nu reken ik in periodes van twintig jaar, dat is voor mij niks meer. Je wordt verwend als je zo onbehoorlijk oud bent. Tijd deert je niet meer...'